

*Поляков І. О., кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник НДЛД
Національний університет цивільного
захисту України (м. Харків)*

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ГІРСЬКИХ ПОШУКОВО-РЯТУВАЛЬНИХ ЗАГОНАХ МНС УКРАЇНИ

Служба у гірських пошуково-рятувальних загонах МНС України проходить період становлення, а тому потребує постійного вдосконалення, у тому числі зі сторони психологічної науки. Проведені психологічні дослідження дозволили констатувати, що провідними в структурі професійно важливих якостей гірських рятувальників є ті, які утворюють когнітивний, комунікативний, типологічний та вольовий компоненти та їх рівень виразності обумовлює ефективність професійної діяльності рятувальника з пошуку та рятування туристів МНС України.

Ключові слова. Психологічні дослідження, типологічні компоненти, професійно важливі якості, факторний аналіз, надзвичайні ситуації, рятувальник з пошуку та рятування туристів МНС України.

Служба в горных поисково-спасательных отрядах МЧС Украины проходит период становления, а потому нуждается в постоянном совершенствовании, в том числе со стороны психологической науки. Проведенные психологические исследования позволили констатировать, что ведущими в структуре профессионально важных качеств горных спасателей есть те, которые образуют когнитивный, коммуникативный, типологический и волевой компоненты и их степень выраженности обуславливает эффективность профессиональной деятельности спасателя по поиску и спасению туристов МЧС Украины.

Ключевые слова. Психологические исследования, типологические компоненты, профессионально важные качества, факторный анализ, чрезвычайные ситуации, спасатель по поиску и спасению туристов МЧС Украины.

Service in mountain search and rescue detachment of Ukraine is the period of formation, and therefore requires continuous improvement, including the part of psychological science. Conducted psychological studies have stated that the structure of the leading professionally important qualities of mountain rescuers are those that form the cognitive, communicative, typological and volitional components and their level of expression determines the effectiveness of professional rescue search and rescue tourists Ministry of Ukraine.

Key words. Psychological research, typological components professionally important qualities, factor analysis, emergency, rescue search and rescue tourists MOE of Ukraine.

Постановка проблеми. Гірські райони України – Карпати та гірський Крим на сьогодні є популярними туристичними центрами. За радянських часів, коли в Україну масово приїздили туристи з різних куточків колишнього СРСР через систему Центральної Ради з туризму та екскурсій туризм знаходився під контролем рятувальних служб, а отже був безпечнішим. В умовах незалежної України можливості гірських рятувальних служб щодо контролю за туристами значно обмежились. Українці тепер вільно мандрують рідними просторами, а тому ситуація із безпекою туристів суттєво ускладнилася.

Крім того активно розвивається спелеотуризм, сплави по гірським річкам, стали популярними гірськолижні курорти, скелелазіння, а також значно зросла кількість іноземних туристів. Нерідко люди йдуть в гори та печери без певного досвіду сходжень та спорядження, покладаючись лише на себе і своїх супутників. Часто нехтують правилами безпечної поведінки на гірській місцевості та воді, вживають алкоголь, що часто стає причиною травматизму та трагічних наслідків [1]. Саме

для того, щоб запобігти надзвичайним ситуаціям, які виникають внаслідок неконтрольованої туристичної діяльності та мінімізувати їх наслідки 13 вересня 2006 року було створено Державну спеціалізовану аварійно-рятувальну службу пошуку і рятування туристів МНС (ДСАРСПРТ). До її складу увійшли Закарпатський, Івано-Франківський, Львівський та Кримський гірські пошуково-рятувальні загони.

На сьогоднішній день гірська пошуково-рятувальна служба постійно зазнає реформ – ліквідувалося головне управління з пошуку та рятування туристів, а територіальні організаційні структури ДСАРСПРТ – гірські пошуково-рятувальні загони (ГПРЗ) підпорядкувалися головним управлінням (управлінням) МНС України в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі.

Незважаючи на зміни у підпорядкуванні, виконання всіх видів рятувальних робіт, які проводилися підрозділами ГПРЗ залишилися без змін. Обмежились лише можливості гірських рятувальників щодо контролю за туристами,

що, в свою чергу, дещо призвело до збільшення психологічного навантаження на особовий склад ГПРЗ МНС. Тому на даний час професійна діяльність фахівців ГПРЗ потребує всебічного вивчення та вдосконалення, у тому числі зі сторони психологічної науки [2,3].

Не вплинули реформи і на плинність кадрів. На даний момент у службі працює переважна більшість рятувальників, які мають понад 10 років рятувального стажу. Це пояснюється тим, що на протязі багатьох років вимоги та умови праці залишалися не змінними.

Рятувальники з пошуку та рятування туристів як працювали так і продовжують працювати в екстремальних умовах природного середовища, постійно здійснюють пошуково-рятувальні роботи в гірських, спелеологічних та водних районах.

Спектр надзвичайних ситуацій, на ліквідацію яких залучаються фахівці даної служби досить широкий, тому рятувальникам доводиться виконувати чисельні професійні задачі.

Успіх кожної операції з порятунку туристів напряму залежить від належної професійної та психологічної готовності рятувальника, що реалізується через систему професійного відбору та психологічного супроводу цього складного та важливого виду діяльності [2].

Аналіз останніх досліджень. Вагомий внесок у психологічне забезпечення професійної діяльності працівників МНС України зробили А.М. Большакова, В.П. Бут, В.В. Вареник, Л.О. Гонтаренко, Г.С. Грибенюк, О.П. Євсюков, В.М. Корольчук, М.А. Кришталь, А.С. Куфлієвський, С.М. Миронець, О.О. Назаров, Ю.О. Приходько, В.П. Садковий, О.І. Склень, А.Г. Снісаренко, А.І. Черкашин тощо.

Виклад основного матеріалу. У нашому дослідженні взяло участь 132 рятувальника. Усіх гірських рятувальників, які приймали участь в нашому дослідженні, ми розподілили на три групи в залежності від рівня ефективності їх професійної діяльності.

Першим кроком дослідження став аналіз особливостей професійної діяльності рятувальників з пошуку та рятування туристів, який дозволив нам констатувати, що даний вид діяльності належить до 6-ої категорії важкості праці.

Наступним кроком нашого дослідження стало проведення опитування фахівців

рятувальної служби щодо основних мотивів їх вступу на службу до зазначених підрозділів.

За допомогою групи експертів та професіографічного опитувальника Ліпмана, нами був побудований рейтинг професійно важливих якостей рятувальника ДСАРСПРТ.

Головними у професійній діяльності гірських рятувальників виявилися: на першому місці - група моторних якостей, на другому - група інтелектуальних якостей та на третьому - група вольових якостей. Дані якості є не тільки професійно важливими, а і вкрай необхідними для ефективного та безпомилкового виконання гірськими рятувальниками завдань за призначенням [4].

Окрему увагу заслуговують результати аналізу якостей фахівців ГПРЗ, які після опитування експертів за професіографічною анкетною були розподілені нами на окремі групи з певною ознакою та утворили критерій еталону гірського рятувальника.

З метою виділення груп або блоків професійно важливих якостей, цінність яких була б математично обґрунтованою, нами був застосований факторний аналіз.

Використання факторного аналізу дозволило нам визначити, що найбільше значення у професійній діяльності гірського рятувальника відіграють когнітивний, комунікативний, вольовий та типологічний компоненти.

Вивчення когнітивного компоненту дозволило встановити, що фахівці, які відрізняються середнім рівнем ефективності професійної діяльності, демонструють найвищий показник здатності до узагальнення та аналізу інформації.

При дослідженні комунікативного компоненту основну увагу було приділено рівню емпатійних тенденцій гірських рятувальників саме з огляду на те, що під час виконання своїх професійних обов'язків рятувальники досить часто контактують з туристами при їх реєстрації у пунктах та з постраждалими у осередку надзвичайної ситуації. Крім того, рятувальники ДСАРСПРТ завжди працюють у складі групи.

Оскільки діяльність гірського рятувальника має груповий характер, досить важливими на наш погляд, стали результати дослідження особливостей поведінки випробуваних в сфері міжособистісних відносин, а саме – в умовах конфліктної ситуації.

Для вивчення цього компоненту нами було використано модель регуляції конфліктів, основними складовими якої є кооперація, що пов'язана з увагою людини до інтересів інших учасників конфлікту та напористість, для якої характерним є акцент на захист власних інтересів.

Дослідження вольового компоненту, що проходили у підрозділі ГПРЗ під час 8-денної навчальної експедиції в горах, дозволили розкрити деякі особливості впливу високогірних умов на організм фахівця та на його витривалість [5].

У навчальній експедиції брали участь 23 рятувальника. Середня тривалість їхнього стажу роботи в рятувальних підрозділах становила 10 років. Результати дослідження, проведеного нами в умовах гірської місцевості, показали, що навіть однократно випробувані великі навантаження значно збільшують суб'єктивне почуття стомлення.

У межах типологічного компоненту нами було проведено дослідження основних характеристик нервової діяльності: рівню процесів збудження, гальмування та рухливості нервових процесів.

Отримані результати дозволили винайти низку достовірних розходжень щодо основних показників типологічних властивостей фахівців служби пошуку та рятування туристів.

Заключним етапом нашого дослідження стала розробка методики психологічного аналізу професійного завдання рятувальника гірського пошуково-рятувального загону МНС України. Методика включає чотири аналітичні блоки:

1. професійне завдання і властиві йому характеристики;
2. обстановка в зоні надзвичайної ситуації й характеристика основних чинників, які сприяють виконанню або невиконанню професійного завдання;
3. характеристика психологічних труднощів;
4. можливі варіанти дій, допідготовка рятувальників або їх безпосереднє використання.

Розглянемо зміст кожного блоку психологічного аналізу професійного завдання.

Професійне завдання і властиві йому характеристики. У вивченні професійного завдання важливим є визначення психологічних передумов його успішного виконання. Вони, у свою чергу, і формують шкалу вимог до психіки рятувальника ГПРЗ МНС України.

Кожне професійне завдання має свої психологічні особливості, які витікають з її змісту, умов виконання, складу учасників, передбачуваних наслідків і т. ін. Отже, якщо за зовнішніми «контурами» професійне завдання має велику схожість з тими, що виконувалися раніше, то повний набір збігів досягнути практично неможливо. Найбільш динамічними змінними, що відрізняють дане професійне завдання від йому подібних, є загальні умови його виконання та рівень психологічної готовності кожного рятувальника. Ці складові потребують експрес-технології активного вивчення та оцінки стосовно кожної конкретної ситуації.

Обстановка в зоні надзвичайної ситуації й характеристика основних чинників, які сприяють виконанню або невиконанню професійного завдання.

Загальновідомо, що виконання більшості професійних завдань пов'язане з різноманіттям властивих для них стресогенних чинників. Їх однозначної оцінки не існує, оскільки чинники можуть як позитивно, так і негативно впливати на хід виконання завдання і його результат. Більше того, один і той же чинник в один і той же час здатний стимулювати діяльність одного рятувальника і створювати дискомфорт діям іншого.

У практиці професійної діяльності виявляються як загальні й особистісні, так і зовнішні та внутрішні, об'єктивні й суб'єктивні чинники.

Різноманіття чинників професійного завдання, динамічність їх характеристик внаслідок постійної зміни умов його виконання створюють безліч невідомих. Упорядкування та виділення найбільш значущих складають найважливіший етап аналітичної роботи керівника при виробленні управлінського рішення та організації дій рятувальників.

Урахування психологічних труднощів гірських рятувальників у ході підготовки та виконання професійного завдання. Психологічна трудність – це суб'єктивний стан (реакція) опірності психіки особистості на вплив зовнішніх і внутрішніх чинників (подразників) професійної діяльності та властивого їй спілкування. Носієм психологічної труднощі є індивідуум.

У змістовному плані психологічні труднощі відображають якісні параметри пізнавальних, емоційних, вольових і мотиваційних компонентів психіки рятувальників.

Питання психології

У той же час при виявленні характеру психологічних труднощів особистості важливо враховувати такі їх показники: (1) силу і тривалість дії, (2) джерело виникнення, (3) спосіб їх вияву.

Можливі варіанти дії, підготовка й участь гірського рятувальника у виконанні професійного завдання. Наявність у рятувальника ГПРЗ МНС різноманітних психологічних труднощів передбачає і можливий характер його дій при виконанні професійного завдання, наявність значного числа помилок або окремих упущень, що знижує ефективність його дій (темпи виконання дій, що запізнюються, порушення послідовності, нестійкість ритму дій і т. ін.), пропуск окремих дій у виконанні професійного завдання, що ведуть до часткового його невиконання або досягнення лише деяких його результатів (пропуск через неухважність, через незрозуміння їх значущості або усвідомлено тощо), відмова від виконання професійного завдання в період підготовки до нього, на одному з трьох етапів або напередодні досягнення результату (непоясненість дій рятувальника ГПРЗ МНС у відповідальні моменти дій, відхід в себе або, навпаки, надмірна реверсивність дій і т. ін.).

Висновки. Таким чином, ефективне виконання кожної групи професійних завдань обумовлюється певними професійно важливими якостями гірського рятувальника:

1) пошук і рятування потерпілих у складних метеорологічних умовах гірської та лісової місцевості; робота з пошуку та транспортування потерпілих у місцях сходження сніжних лавин; пошуково-рятувальні роботи на складному гірському рельєфі вимагають

від фахівця наявності у них високого рівня професійно важливих якостей, які утворюють когнітивний компонент;

2) надання долікарської допомоги та транспортування потерпілих з гірськолижних схилів та забезпечення профілактичних заходів щодо туристичної діяльності вимагають від фахівців високого рівня виразності якостей, які складають комунікативний компонент;

3) пошуково-рятувальні роботи у спелеологічних районах; пошуково-рятувальні роботи з використанням гелікоптера; забезпечення безпеки під час проведення туристсько-спортивних змагань вимагають від гірських рятувальників високого рівня якостей, які утворюють типологічний компонент;

4) пошуково-рятувальні роботи та забезпечення безпеки під час проведення спортивних змагань на гірських річках; роботи на зруйнованих висотних житлових будівлях, промислових об'єктах вимагають від фахівців ДСАРСПРТ розвиненості якостей, які утворюють вольовий компонент.

Таким чином, проведений розподіл професійно важливих якостей гірських рятувальників у відповідності до психологічного змісту їх основних професійних завдань, дозволив констатувати, що провідними в структурі професійно важливих якостей є ті, які утворюють вищенаведені компоненти та саме їх рівень виразності обумовлює ефективність професійної діяльності фахівця Державної спеціалізованої аварійно-рятувальної служби пошуку та рятування туристів МНС України.

Література

1. **Маринов Б.** Проблемы безопасности в горах: [Сокр. пер. с болг.] / Борис Маринов . – М.: Физкультура и спорт, 1981. – 207 с.
2. **Козяр М. М.** Теоретичні та методичні засади професійної підготовки особового складу підрозділів з надзвичайних ситуацій : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.04 / Козяр Михайло Миколайович. – К., 2005. – 532 с.
3. **Мартынов А. И.** Психология альпинизма / А. И. Мартынов. – М.: СпортАкадемПресс, 2001. – 258 с. – (Серия "Школа альпинизма").
4. **Романова Е. С.** 99 популярных профессий : психологический анализ и профессиограммы / Романова Е. С. – СПб. : Питер, 2007. – 464 с.
5. **Кирьякова Е. Н.** Проявление риска в деятельности специалистов опасных профессий : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.03 / Кирьякова Елена Николаевна. – М., 2003. – 242 с.